

STANISŁAW ROSPOND

ONOMASTICA SACRA¹

3. EWANGELIA ŚW. MATEUSZA W ŚWIETLE NAZEWNICTWA

A stało się to wszystko, aby się
wypełniło słowo Pańskie po-
wiedziane przez proro-
ka (Mt 1,23)

Celnik z Kafarnaum, św. M a t e u s z - L e w i, jako autor pierwszej w kanonie Ewangelii ujawnił swoją osobowość pisarską, w naszym wypadku również nazewniczą w słowach *jako napisane jest* (w ST) lub *aby się wypełniły Pisma*. Nawiązując do ST w swoim oryginale, nie zachowanym aramejskim, przetłumaczonym z czasem na język grecki, miał na uwadze Żydów lub chrześcijan nawróconych z judaizmu. Wynika to z semityzmów stylistycznych, terminologicznych i także onomastycznych, którymi winien zainteresować się językoznawca-onomasta.

„Onomastyka współczesna – pisałem² – rozwija się wszechstronnie w obrębie językoznawstwa jako nauka o nazwach własnych i dyscyplina pomostowa, łącząc się z archeologią, prehistorią, geografiami, topografią, historią osadnictwa... Coraz częściej pojawiają się prace, zwłaszcza w USA, dotyczące tzw. onomastyki literackiej, czyli stylizacji nazewniczej u autorów, którzy posługują się nieraz nazwami własnymi znaczącymi (*noms parlants*)”.

Onomastyka biblijna posiada oczywiście najdawniejsze zbiory, leksykony – nie mówiąc o olbrzymiej literaturze egzegetycznej światowej –, ale...

„Do tych dociekań tekstologicznych, kontekstowych – pisałem³ – powinna nawiązać biblijna onomastyka literacka... Językoznawca-onomasta, nawiązując do tych osiągnięć teje bibliistyki, która od czasów pierwszych Ojców Kościoła aż po dzień dzisiejszy zgromadziła olbrzymią literaturę, jakiej nie posiada żadne dzieło, może niejedną szczegół naświetlić od strony nazewniczej”.

¹ Por. S. Rospond, *Onomastica sacra w NT. 1: Jeruzolima – Jeruzalem*. „Ruch Biblijny i Liturgiczny” R. 33:1980 nr 4 s. 207-212; 2: *Ewangelia św. Jana w świetle nazewnictwa*. Tamże (w druku).

² Rospond, jw. cz. 1 s. 212.

³ Tamże s. 209.

Św. Mateusz scharakteryzowany został przez egzegetów jako: 1. pisarz judeochrześcijański, palestyńskie bowiem środowisko ze zrozumiałych uczuciowych i poznawczych względów najwyraziściej odzwierciedlający (metoda tzw. *Sitz im Leben*); 2. autentyczny świadek mów (*logia*) Chrystusa; 3. autor teologicznej katechezy, a nie ścisłej kroniki wydarzeń z życia Pana Jezusa, pomijający nieraz nieistotną dla tego typu pisarstwa precyzję geograficzną, a nawet antroponimiczną, używający niejednokrotnie ogólnikowych określeń przysłówkowych lokalizacyjnych: *stamtąd*, *tu*, *stąd* itp. Kiedy jednak opisywał sceny z działalności Pana Jezusa, które szczególnie wryły się w jego pamięć i serce (zburzenie Jerozolimy; męka Chrystusa), wtedy był szczególnie autentyczny i precyzyjny co do opisu topograficznego i co do formy językowej.

Obliczono liczbę wyrazów utworu, słownika (hasel), procenty i frekwencje oraz *nomina propria* na tle wszystkich Ewangelii i dziejów Apostolskich⁴.

Ewangelia św. Mateusza

a	b	c	d
Liczba wyrazów	Liczba hasel	% całości słownika	Średnia częstość a : b
18280	1691	31,11	10,81

Z porównawczego zestawienia statystycznego wszystkich Ewangelii wynika, że „każdy wyraz słownika Mt winien pojawić się w tej ewangelii blisko 11 razy, Łukasza – blisko 9,5 razy, a Jana aż 15 i 1/4 razy”⁵.

Oto najczęstsze imiona ST u Mt i innych ewangelistów:

Imię	Mt	Mk	Łk	J	Razem	Proporcja Mt : inni
Dawid	17	7	13	2	39	17 : 22
Eliasz	9	9	7	2	27	9 : 18
Abraham	7	1	15	11	34	7 : 27
Mojżesz	7	8	10	12	37	7 : 30
Jakub	6	1	4	3	14	6 : 8
Izajasz	6	2	2	4	14	6 : 8
Salomon	5	–	3	1	9	5 : 4
Izaak	4	1	3	–	8	4 : 4
Łącznie	61	29	57	35	182	61 : 121

⁴ Z. Poniański. *Nowy Testament w świetle statystyki językowej*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1971 s. 20.

⁵ Tamże s. 20-21, 73 n.

Najbardziej zatem wyraziste nawiązywanie do imiennictwa starotestamentowego jest u Mt (61), pomimo że jego tekst jest znacznie krótszy od Łk: 1052 wiersze u Mt wobec 1152 wierszy u Łk. Zresztą wiadomo, że Łk zdecydowanie nawiązywał do Mt.

Imiona Jezus a Chrystus

Imię	Mt	Mk	Łk	J	Razem	Mt : inni
Jezus	150	81	89	237	557	150 : 407
Chrystus	17	7	12	19	55	17 : 38

We wszystkich Ewangeliach zdecydowanie przeważa starotestamentowe (hebr.) *Yeszua*, *Y^ehoszua* 'Jahwe zbawia' (zgrecozowane na *Jezus*), zaś *Chrystus*, grec. *Christos*, jest substytucyjnym grecozmysem, tj. tłumaczeniem hebr. *Masziab*, aram. *mesziha* 'namaszczoney, Pomazaniec'. Znamienna jest proporcja u Mt *Jezus* : *Chrystus* (150 : 17), czyli wierność tradycji ST. Jedynie św. Paweł preferował grecozmy *Chrystus* (379) obok *Jezus* (213).

Należy nadmienić, że statystyka powyższa odnosi się nie tylko do *Pana Jezusa*, ale również do: 1. *Jezusa Eliezera* Łk 3, 29; 2. *Jezusa Barsabby* Mt 27, 16, 17.

Imię Maria – hebr. *Miryam*, grec. *Maria(m)*

Nosicielka	Mt	Mk	Łk	J	Razem
1. matka Jezusa	4	1	12	–	17
2. M. Magdalena	3	4	2	5	14
3. matka Jakuba	4	3	1	–	8
4. matka Kleofasa	–	–	–	1	1
5. siostra Marty	–	–	2	9	11
Ł ą c z n i e	11	8	17	15	51

Jan ← hebr. *Yehohannan*, *Yohanan* 'Jahwe okazał miłosierdzie'

Nosiciel	Mt	Mk	Łk	J	Razem
1. Chrzcziciel	22	16	24	19	81
2. Apostoł	3	10	7	–	20
3. ojciec Piotra	–	–	–	4	4
– zwany też <i>Jona</i>					
Ł ą c z n i e	25	26	31	23	105

Oczywiście, autor czwartej Ewangelii, św. Jan, pominął dyskretnie swoje imię, co przemawia za jego autorstwem.

Najczęstsze postaci współczesne z NT

Osoba	Mt	Mk	Łk	J	Razem
Jan Chrzciciel	22	16	24	19	81
Herod (kilku)	13	8	14	–	35
Piłat	9	10	12	20	51
Kajfasz	2	–	1	5	8
Annasz	–	–	1	2	3

IPSISSIMA NOMINA JESU

Dotarcie do autentycznych słów Jezusa, do tzw. *logiów* ustnie podawanych i z czasem prawdopodobnie spisanych, przez to służących wszystkim Ewangelistom jako ważne źródło redakcyjne, jest przedmiotem rozważań egzegetów. Właśnie niektóre *nomina propria* ze względu na ich formę bliską oryginałowi aramejskiemu (Pan Jezus mógł posługiwać się jedynie językiem aramejskim), czyli wyłuskanie rekonstrukcyjne autentycznej formy takiej, jakie zilustrowałem na podstawie opozycji Jeruzalem – Jerozolima⁶, nie jest obojętne dla poniższego wniosku:

„A zatem archaiczną i bliższą oryginałowi hebrajskiemu formą jest grec. *Jerusalem*, zaś nowszą i silnie zgrecyzowaną *Jerosolyma*! Archaiczne formy językowe cechuje zawsze dostojność i nobliwość ze względu właśnie na ich autentyzm, który to został wiernie przez naocznego świadka czynów Chrystusa (św. Mateusza) w Jego słowach zachowany i respektowany w znamienym kontekście żalu nad Jeruzalem. Ta opozycja językowa, jednora z o w e, cytacyjne z charakterystycznym emocjonalnym *repetitio Jeruzalem* oraz 7 razy *Jerozolima* jest bardzo wymowne!”⁷. Por. Mt 23, 37: „*Jeruzalem, Jeruzalem! Ty zabijasz proroków...*”. Rzecz znamienna jest, że Łk 13, 34 powtórzył te same słowa Jezusa, w tej samej formie, gdyż obaj korzystali z jednego źródła (*Quelle*).

SEMITYZMY NAZEWNICZE

Wiadomo powszechnie, że Mt najczęściej cytował ST, chcąc w ten sposób, „aby wypełniły się Pisma”, tj. aby NT powiązać ze ST. Semityzmy nazewnicze idą w parze u niego z apelatywnymi: *rhabbi* (Mt – 4 razy, Mk – 3, J – 8, Łk – brak); *hosanna* (Mt – 3, Mk – 2, J – 1, Łk – brak) itp.

Semityzmy nazewnicze, mające swoje konkordancje do ST, najobficiej występują w rodowodzie Jezusa u Mt (1, 1-17), który jest dość odmienny od Łk. Z pewnością bowiem autorzy korzystali nieraz z różnych źródeł.

⁶ Por. przypis 1.

⁷ Tamże cz. 1 s. 211-212.

A. Indywidualne imiona u Mt (brak u Łk) z rodowodu:

1. **Abiud** Mt 1, 13; 1 Krn 3, 10; 8, 3; por. Wb 2, indekl. n.pr.m. *Abihud*, 'Sohn des Serubabel'.
2. **Achaz** Mt 1, 9; 1 Krn 3, 13; 2 Krn 28, 16 nn.; 4 Krl 16,1 nn.; Iz 1,1; por. Wb 213 *Abas*, król żydowski, indekl. n.pr.
3. **Achim** Mt 1,14; brak w ST; por. Wb 213, indekl. n.pr.m.
4. **Amon** Mt 1,10; 1 Krn 3,14; 4 Krl 21, 18-26; por. Wb 79 *Amos* lub *Amon*, indekl. n.pr., syn Manasses, ojciec Josiasa.
5. **Aza** Mt 1,7 nn.; 1 Krn 3,10; por. Wb 190 *Asa(ph)*, indekl. n.pr.m.
6. **Azor** Mt 1,13 nn.; brak w ST; por. Wb 32, indekl. n.pr.m.
7. **Eleazar** Mt 1,15; brak w ST; por. Wb 412, indekl. n.pr.m.
8. **Eliud** Mt 1,14 nn.; brak w ST; por. Wb 416, indekl. n.pr.m.
9. **Ezechiasz** Mt 1,9 nn.; 1 Krn 3,13; 4 Krl 18,1; 20,1; Iz 1,1-38; por. Wb 359 grec. *Ezekias* n.pr.m., *Hiskia* 'król żydowski'.
10. **Jechoniasz** Mt 1,11; 1 Krn 3,15 *Jechonia*, król żydowski; por. Wb 621 n.pr.m.
11. **Joatam** Mt 1,9; 1 Krn 3,12; por. Wb 639 *Joatham*, indekl. n.pr.m.
12. **Jozafat** Mt 1,8; 2 Krn 17-20; 3 Krl 22,41; por. Wb 640 *Josaphat*, indekl. n.pr.m., król żydowski.
13. **Jozjasz** Mt 1,10; 4 Krl 22 nn.; 2 Krn 34 nn.; Syr 49,1-4; Ba 1,8; 1 Ezd 1,1-32; por. Wb 642 grec. *Jōseias*, *Jōsias*, *Jōsian* n.pr.m.
14. **Manasses** Mt 1,10; Rdz 41,51 (pierworodny syn Józefa); 4 Krl 21,1 (syn Ezekiasa, króla żydowskiego); por. Wb 811 n.pr. m.
15. **Ozjasz** Mt 1,8; LXX *Ozias*; por. Wb 920 n.pr. m. *Usia*, król żydowski.
16. **Rahaba** Mt 1,5; por. Wb 1225 *Rahab* lub *Raab*, *Rahabe*, indekl. n.pr.; por. też *ibid.* Josephus antiquitates 5,8.11.15 nn., żona Salomona i matka Boasa.
17. **Roboam** Mt 1,7; 1 Krn 3,10; por. Wb 1228, indekl. n.pr. m., syn i następca Salomona.
18. **Rut** Mt 1,5; por. Księga Rut w ST; Wb 1229 *Ruth*, indekl. n.pr. f., z plemienia Moabitów.
19. **Sadok** Mt 1,14; bardzo częste w ST n.pr. m.; por. Wb 1233.
20. **Tamara** Mt 1,3; Rdz 38,6.29 nn.; por. Wb 584 *Thamar*, matka Faresa i Zary.
21. **Uriasz** Mt 1,6; 2 Krl 11; por. Wb 991 n.pr. m. *Uria*, mąż Bethsaby, którą potem Dawid pojął za żonę, i matka Salomona.
22. **Zara** Mt 1,3; 1 Krn 2,4; por. Wb 559, córka Tamary.

B. Indywidualne antroponymy starotestamentowe u Mt poza rodowodem (głównie w cytatach ze ST):

1. **Emmanuel** Mt 1,23 (cytat z Iz 7,14); hebr. *Immanuel* 'Bóg z nami';

było to imię symboliczne nadane mającemu narodzić się synowi króla Achaza oraz Jezusowi; por. Wb 422.

2. Neftali Mt 4,13.15; Rdz 30,8; 49,21; por. Wb 889 indekl. n.pr. m. *Naphthali*, też nazwa plemienna i terenowa.
3. Zabulon Mt 4,13.15; Rdz 30,8; 49,21; por. Wb 559 *Sebulon*, *Zabulon*, izraelskie plemię i jego teren zamieszkania.

C. Antroponimy starotestamentowe wspólne z Łk:

1. Abias Mt 1,7 (syn Rehabeama 2 Krn 3,10); Łk 1,5 (imię rodu kapłańskiego 1 Krn 24-10; 2 Ezd 22,17; por. Wb 2).
2. Aminadab Mt 1,4; Łk 3,33; Wj 6,23; Lb 1,7; 1 Krn 2,10; por. Wb 76 indekl. n.pr. m., syn Arama, ojciec Naassona.
3. Amos albo Amon Mt 1,10 (syn Manasseasa, ojciec Josiasa) 1 Krn 3,14; 4 Krl 21,18-26; Łk 3,25; por. Wb 79 indekl. n.pr. m.
4. Aram Mt 1,3; Łk 3,33; 1 Krn 2,9; Rt 4,19; por. Wb 173 indekl. n.pr. m.
5. Boos lub Booz Mt 1,5; Łk 3,32; 1 Krn 2,11; Rt 4,21; por. Wb 240-241.
6. Eliakim Mt 1,13; Łk 3,30; 4 Krl 18,18; 23,34; por. Wb 416 indekl. n.pr. m.
7. Ezron Mt 1,3; Łk 3,33; 1 Krn 2,5; por. Wb 521 *Hesrom*.
8. Jesse Mt 1,5; Łk 3,32; 1 Krl 16, 1.10; 17,12,20.27; por. Wb 621 indekl. n.pr. m., ojciec Dawida.
9. Joram lub Jorim Mt 1,6; Łk 3,29; 4 Krl 8,16 nn.; 2 Krn 21,3 nn.; Ezd 1,9; por. Wb 640 indekl. n.pr. m., król żydowski.
10. Matan lub Matat Mt 1,15; Łk 3,24; 2 Krn 23,17; Jr 45,1; por. Wb 821 (w liście Barnaby grec. *Maththan* lub *Maththat*), syn Lewiego i dziadek Józefa.
11. Naasson Mt 1,40; Łk 3,32; Wj 6,23; Lb 1,7; Rt 4,20; por. Wb 881.
12. Obed lub Jobed Mt 1,5; Łk 3,32; 1 Krn 2,12, Rt 4,21; por. Wb 1480 indekl. n.pr. m., dziadek Dawida.
13. Salatiel Mt 1,12 (syn Jeremiasza); Łk 3,27; 1 Krn 3,17 (syn Nerisa); por. też 1 Krn 3,19, 2 Ezd 3,2; 5,2.22; por. Wb 1234.
14. Zorobabel Mt 1,12; Łk 3,27; 1 Krn 3,19; 1 Ezd 4,13; 5,5.8; 2 Ezd 2,2; 3,8; 17,7; Syr 49,11; por. Wb 566 n.pr. m. *Serubabel*, perski władca Jerozolimy po powrocie Żydów z wygnania.

Pomijamy wiele wspólnych niemal wszystkim synoptykom i też wszystkim Ewangelistom innych stereotypowych imion: *Dawid*, *Salomon*, *Maria* lub *Mariam*, *Józef*, *Jakub*, *Abraham*, *Izaak*, *Juda* lub *Judasz* itp.

Z powyższych zestawień wynika, że oprócz wspólnego jakiegoś źródła, z którego korzystali, Mt i Łk mieli jeszcze odrębne. Różnic jest więcej (22+3) aniżeli podobieństw (14). Egzegeci podkreślają, że Mt był bardziej semicki aniżeli Łk, co znajduje całkowite potwierdzenie w materiale antroponimi-

cznym. Odrębne *nomina personalia* Mt mają zawsze jasną metrykę hebrajską i etymologiczną.

INDYWIDUALIZMY NAZEWNICZE MT (HAPAKSLEGOMENA)

Indywidualizmy nazewnicze Mt wynikają: 1. z cytatów starotestamentowych; 2. z profilu treściowego (narodzenie, ucieczka do Egiptu); 3. z precyzji lokalizacyjnej, mikrotoponimicznej przy opisie męki:

1. *A r c h e l a u s* Mt 2,22; był to syn Heroda Wielkiego i Maltake (ok. 23 r. przed Chr.-15 r. po Chr.); brat Heroda Antypasa i tetrarcha Judei, Samarii oraz Idumei. Postać historyczna – por. Hom 96 oraz Wb 186.

2. *E g i p t*, grec. *Aigyptos*, hebr. *Misrayim*, Mt 2,13-19; 1 Krl 11,40.

3. *M a g a d a n* Mt 15,39; miejscowość nie dająca się dokładniej zlokalizować, nad brzegiem jeziora Genezaret; Mk 8,10 nazywa ją *Dalmanutą*. Por. Hom 243 oraz Wb 801-802.

4. *P o l e G a r n c a r z a – P o l e K r w i*: Mt 27, 7-8 „Naradziwszy się więc kupili za nie *Pole Garncarza* na cmentarzu dla cudzoziemców. Dlatego pole to aż do dziś nosi nazwę «Pole Krwi»” – por. Hom 243 (lokalizacja i interpretacja aram. *haqal-d^emā*⁸).

5. *R a c h e l* Mt 2,18 (cytat z Jr 31,15) – por. Hom 95 oraz Wb 1225, żona Jakuba.

6. *R a m a* Mt 2,18 (cytat z Jr 31,15) – por. Hom l.c., Wb 1224, miejscowość położona na północ od Jerozolimy (8 km).

Wiele toponimów i choronimów oraz hydronimów jest wspólnych wszystkim Ewangelistom: *Jerozolima*, *Betania*, *Jordan* itp. Ogólnie jednak należy nadmienić, że Mt nie troszczył się o precyzję topograficzną, czym szczególnie wyróżnił się św. Jan⁸ (por. rozdz. niżej), ale autentyzm topograficzny jest widoczny u Mt.

SKROMNA KONKRETYZACJA TOPOGRAFICZNA

Profil literacki Mt, tj. apologetyczny i katechetyczny, nie sprzyjał konkretyzacji geograficznej – nie licząc stereotypowych *nomina loci*. Dlatego częste są u niego powszechniki przysłówkowe: na określenia ogólnikowe miejsca (*stamtąd*, *tu*, *stąd* itp.) oraz czasu (*wtedy*). Por. Hom 108, że przysłówek *wtedy* (grec. *tote*) powtarza się u Mt 90 razy; por. Mt 9,27: *Gdy Jezus odchodził stamtąd...* – por. Hom 181: „Jest to formuła ogólna... Mateusz nie troszczy się zbyt o okoliczności miejsca i czasu opisywanych uzdrowień, lecz koncentruje całą uwagę na osobie Jezusa, Jego gestach i słowach [...]”. Ale miejsca szczególnie ważne, choć są to tylko mikrotoponimy, wryły mu się szczególnie w pamięć i nie pominął ich szczegółowego topograficznego opisu:

⁸ Tamże cz. 2.

Mt 26,36: *Wtedy przyszedł z nimi Jezus do Ogrodu zwanego Getsemani* [...] Aram. *gētš^cmānin* ‘prasa do wygniatań oliwek’ (hebr. *gat* ‘prasa’ lub *gay* ‘dolina’, *szemany* ‘oliwa’). Por. też Mk 14,32 (brak u Łk i J). Por Hom 336 oraz Wb 254.

Mt 27,33: *Przyszedłszy na miejsce zwane Golgota, to jest Miejsce Czaszki* – Hom 356. *Golgota* jest transliteracją grecką aram. *gulgoltā*, hebr. *gulgolet* ‘czaszka’; było to małe wzniesienie skalne na drodze prowadzącej do Jeruzolimy, przypominające kształtem trupa czaszkę. Por. też Mk 15,22; J 19,17, ale u Łk brak.

SUBSTYTUCJE HEBRAJSKO-GRECKIE (GRECYZACJA)

Ten ważny i skomplikowany problem językoznawczo-onomastyczny wymagałby odrębnego opracowania. Są bowiem substytucje pisowniane (transliteracja), fonetyczne, morfologiczne (greycyzacja fleksyjna czy słowotwórcza z zakończeniem najczęstszym na *-s*, czyli *-os*, *-as*, *-es*, *-is*, też na *-n*) oraz słownikowe (kalki). Podajemy tylko *exempli gratia* kilka przykładów i uwag. Język grecki nie znał fonemu *š*, zastępując odnośne nomina propria przez *s*: np. hebr. wokalizowane *Ie-R-U-SZ-Al-E-M* → *Jeruzalajim* → grec. *Jeruzalem* lub *Jerosolyma*, nawet *Hierosolyma*; aram. *gēt-šmānin* → grec. *Gethsemani*; hebr. *šimon* → grec. *Simon* (stąd pol. *Szymon* oraz *Symeon*). Miąsz samogłoskowy hebrajski przy alfabecie zgłoskowym nie oznaczającym samogłosek (formy nie zwokalizowane, dopiero później zwokalizowane) ulegał przeróbkom greycyzacyjnym, samogłoskowym. Kościec spółgłoskowy był trwalszy. Odrębnego potraktowania wymagałyby też kalki, tak charakterystyczne dla stylizacji literackiej: aram. *kēfā* ‘skała’ (stąd imię *Kefas*) i jego odpowiednik grecki *Petros*, łac. *Petrus*, pol. *Piotr*.

W zwięzłym artykule poruszono tylko część problemów onomastyczno-stylistycznych, podając bardzo skromną egzemplifikację.

WNIOSKI

Stylistyka nazewnictwa, literacka dopełnia charakterystykę pierwszego ewangelisty-synoptyka, ukonkretnia jej przypuszczalnego autora św. Mateusza, celnika Lewi. Pietyzm dla ST warunkował autentyczne liczne imiona starotestamentowe, nieraz wplecione w wiele cytatów żywcem przejętych ze ST. Pietyzm dla rodzimej Ziemi Świętej uwidacznia się w scenach szczególnie dla Izraelity dramatycznych (proroctwo zburzenia Jeruzolimy; por. forma *Jeruzalem* a nie *Jeruzolima* w tym jedynym wersecie ewangelijnym; opis zdrady Judasza i miejsca ukrzyżowania). Semityzmy nazewnictwa obok znanych apelatywnych informują dokładnie o adresatach i autorze. Charakter apologetyczny pierwszej Ewangelii synoptycznej zwalniał autora od ścisłej,

drobiazgowej konkretyzacji geograficznej i po części personalnej. Wyróżnienie narracji i mów Jezusa umożliwia rekonstrukcję tego praźródła, które było zbiorem mów (*logia*) Jezusa. Por. Mt 23,37.

PODSTAWOWA BIBLIOGRAFIA

- Bauer W.: Griechisch-Deutsches Wörterbuch zu den Schriften des Neuen Testaments und der übrigen urchristlichen Literatur. 3. Aufl. Berlin 1973 (skrót Wb);
 Homerski E. ks.: Ewangelia według św. Mateusza. Poznań-Warszawa 1979 (skrót Hom);
 Poniąkowski Z.: Nowy Testament w świetle statystyki językowej. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk 1971;
 Pismo święte Starego i Nowego Testamentu. Biblia Tysiąclecia. Wyd. 2. Poznań-Warszawa 1971;
 Léon-Dufour X.: Słownik Nowego Testamentu. Oprac. ks. K. Romaniuk. Poznań 1981.
 Tekst grecki NT (z aparatem krytycznym) London 1949. The British and Foreign Bible Society.

SKRÓTY do ST

Ba	– Księga Barucha	Ezd	– Księga Ezdrasza
Iz	– Księga Izajasza	Jr	– Księga Jeremiasza
Krl	– Księga Królewska	Krn	– Księga Kronik
Lb	– Księga Liczb	Syr	– Mądrość Syracha (Eklezjastyk)
Rdz	– Księga Rodzaju (Genesis)	Rt	– Księga Rut
Wj	– Księga Wyjścia	LXX	– Septuaginta, grecki przekład ST

INNE SKRÓTY

indekl.	– indeklinabile	m.	– masculinum	f.	– femininum
n.	– nomen	pr.	– proprium		